

looteadvusega, *Dr. jur.* Lauri Mälksoo tegi vahekokkuvõtte Eesti Vabariigi järjepidevusest õiguses ja poliitikas, prof. Tiit Rosenberg kirjeldas eesti ajaloomõtte arengut viimase saja aasta jooksul. Kahjuks jäi ära Prof. Seppo Zetterbergi ettekanne “Miks XX sajandist ei saanud väikeriikide kalmistut?”. Päeva lõpuks näidati Ivi Tominga koostatud päevakohast programmi Eesti Filmiarhiivi kroonikafilmidest.

Teisel päeval jätkus töö kahes sektsioonis. Esimeses olid ettekanded koondatud teemaringi “Väikeriigi eksistentsi võimalused XX sajandi Euroopas”, kus astusid üles: Kalervo Hovi “Soome ja Baltimaade võimalused ja valikud 1930. aastatel”, Urmas Salo “Eesti kaitseväge valmisolek sõjaks 1939–1940”, Vahur Made “Külm sõda ja kaasaegne Balti välispoliitikaline traditsioon” ning Olavi Arens “Hoover ja Wilson – Ameerika välispoliitika ja Balti riigid”. Teise sektsiooni üldpealkirjaks oli “Rahvuskultuuri tähtsus identiteedi hoidjana”, kus esinesid Rein Ruutsoo (“Hariduspoliitika ja rahvusliku eliidi kujunemine Balti riikides 1920–1940”), Lea Leppik (“Teadus Eesti Vabariigis 1920–1940”), Aadu Must (“Rahvuskultuurita riigita: Venemaa eestlaste eksperiment”) ja Ülo Ignats (“Eesti rahvuskultuuri säilimine võõrsil pärast Teist maailmasõda Rootsi näitel”). Konverentsi viimane paneelistung oli “Õiguslik kontinuiteet Eesti riikluses”, kus Ago Pajur ja Peeter Järveldaid otsisid uusi võimalusi Eesti XX sajandi ajaloo periodiseerimiseks, Tanel Kalmet esitas paradigmaatilise analüüsi kiriku osast Eesti Vabariigis, Georg Ambach tutvustas jurist Karl Saarmani (1889–1948) kui näidet ühest biograafiast ajaloo allikana ning Arno Allmann analüüsis Eesti NSV Ülemnõukogu 1988. aasta 16. novembri suveräänsusdeklaratsiooni ajaloolist, õiguslikku ja poliitilist tähendust.

Konverentsi plenaaristungist osavõtjate arv ulatus küll ainult seitsmekümneni ja sektsioonides oli see veelgi tagasihoidlikum, kuid nende näol olid esindatud ülikoolid, muuseumid, arhiivid, mitu ministeeriumi jt. institutsioonid. Esimese päeva plenaaristungil, mil oli võimalik ka sünkroontõlget kuulata, olid kohal Läti, Leedu ja Soome saatkondade esindajad. Loodetavasti saab edaspidi selline iga viie aasta tagant peetav esinduslik ajalookonverents, mis pühendatud laiematele teemakäsitlustele, traditsiooniks, mis tõmbab kaasa suurema huvilisteringi. Kindlasti leiab ka viie aasta pärast hulgaliselt aktuaalseid probleeme, mis ei lähe korda ainult ajaloolaste kitsale ringile.

Peep Pillak

Teevad aina uueks Eesti loo

Konverents “Eesti noore mässumeelsus 1918–2003” (29.11.2003, *Filiae Patriae*, Tartu) seadis sihiks anda ülevaade Eesti noorte vastupanuliikumisest.

Ago Pajur kõneles kooliõpilastest Vabadussõjas. Sellal kui Tallinnas toimus prassing katku ajal ja jõukad püüdsid vääramatult läheneva kommunistliku laine eest evakueeruda välismaale ning mehed putkasid mobilisatsiooni eest metsa, asusid koolilapsed toetama Eesti iseseisvuspüüdlusi. Esimeses Vabadussõja lahingus 28. novembril Narva all oli Eesti väe suurus tuhatkond meest, neist ligi kakssada kooliõpilased. Detsembris 1918 päästsid õpilased Tallinna. Enamlaste rindeedust tiivustatud töölisel tulid tänavatele, kiskusid Pagari tänavale sõjaministeeriumi peitunud Ajutise Valitsuse korrakaitsepatrullidel relvi käest, kuni Narva koolipoisid tulistasid rahvahulga pihta. Pärast üht-kaht tapetut jooksis demonstrandid laiali ja enamlaste mäss kukkus läbi. Koolipoiste suur osalus Vabadussõjas oli ka poliitiline mäss vanema põlvkonna vastu; sellal kui ühiskonda lõhestas vastuolu rahvusluse ja enamluse vahel, valisid noored selgelt rahvusluse ja tõmbasid eeskujuga kaasa ka muu ühiskonna.

Sundmobilisatsiooni alamanus oli esialgu 21 eluaastat. Mais 1919 vähendati vanusepiir 17 eluaastani, mis vastas paremini tegelike võitlejate vanusele. Juba detsembris 1918 loodi õpilaste kaitsepataljonid. Tartu Treffneri kooli vanemate klasside õpilased astusid leitnant Kuperjanoovi kutsel *in corpore* Kaitseliitu, moodustades omaette lentsalga. Kooliõpilaste raskeim lahing toimus 24. augustil 1919, mil Pihkva all hukkus 11 õpilast. Augusti lõpus jagati õpilased seoses kooliaasta algusega kahte lehte. Mobilisatsioonialised elasid kasarmutes, tegid sõjaõppusi, käisid patrullteenistuses ja selle kõrvalt õppisid ka koolis. Nooremad kui 17 aastat elasid korteris ja käisid koolis, ent nemadki kuulusid pataljoni nimekirja, kandsid sõjavarustust ja olid laupäeviti sõjalisel väljaõppel. Pärast Vabadussõja võitu andis valitsus rindel võidelnud noortele võimaluse tasuta edasi õppida. Paljud astusid tänu sellele ka ülikooli. Ent kõrghariduseni jõudis mitu korda vähem rindekangelasi, kui seda teed alustas. Ilmselt olid süüdi nii kasinad võimalused kui ka läbipõlenud närvid.

Kadi Grichin käsitles vaikiva ajastu üliõpi-

lasorganisatsioonide. 1930. aastate lõpu pidev hurbatus oli – ärge samastuge vabadussõjalaste liikumisega! President Päts kinnitas, et rahvas on haige ja vajab tervendamist. Üks tervendusabinõu oli üliõpilasorganisatsioonide reform. Kõik nimetati ühesuguselt konventideks, iga konvent sai kvoodi alusel esinduse edustusse, organiseerumata noortel edustusse asja ei olnud. Kohustuslik organiseerumine võimaldas riigil tudengeid paremini kontrollida. Sama eesmärki teenis Tartu Ülikooli kärpimine, tehnikateadused viidi Tallinna. Tudengid lasidki end suuresti tasulilitada, vastupanu vaikivale ajastule oli loid.

Udo Josia ilmestas arvude keeles noorsoo vastupanu aastail 1944–1954. Kümne aasta jookul anti kohtu alla 82 noorte vastupanugruppi, kuhu kuulus 657 inimest, neist otse koolipingist 331. Poiste keskmine karistumäär oli 14 aastat Siberit, tüdrukutel “kõigest” 12 aastat.

Teema orgaaniline edasiarendus oli **Jaan Isotamme** ettekanne kooliõpilaste vastupanust. Kui Eesti Vabariik oli kestnud kakskümmend aastat, siis noorte vastupanu pidas vastu sama kaua, esimesed noortegrupid langesid võõrvõimude kätte juba aastal 1940, noorimad vahistatud koolipoisid olid aga sündinud aastal 1941. Praegune ajalookirjutus käsitleb kooliõpilaste vastupanu metsavennaliikumise relvastamata kõrvalnähtusena. Kuid tegelikult algas see enne partisaniliikumist ja kestis ka kauem. Kui partisanide eesmärk oli säästa end vabadusvõitluseks ja hiljem vaid enesesäästmine, siis koolipoisid olid taotlustes omakasupüüdmatud, nende paleus oli Eesti iseseisvuse ja seadusliku korra taastamine. Erinevus oli selleski, et kui metsa ajas sageli paratamatus, näiteks Saksa poolel sõdimise tõttu, siis noored avaldasid vastupanu oma vabast tahtest. Igaüks neist oli kutsutud nuhiks ja võis režiimi teenides tõusta orjast orjapidajaks, kuid ometi valisid paljud teise tee. Hilisemal perioodil ei olnud noortel sageli isegi vanemaid suunajaid, vaid tegutseti täiesti omaalgatuslikult. Kommunistid püüdsid välja selgitada ässitajat, ent jälle ja jälle seda polnud ning režiim tajus õudusega, et kui ta peaks vankuma lööma, ilmuks väheste mässajate asemele vastupanijate meri.

J. Isotamme arvates näitab eelisrõhk metsavendlusele nõukoguliku ajaloodiskursuse jätkumist. Metsavendade tegude kirjeldamine andis kommunistidele võimaluse õigustada verise terrori kasutamist, noorte vastupanuvõitlus seevastu vaikiti maha. Mineviku pärand on ka nimetada orjust sõnaga “okupatsioon”, mille viigilehe alla mahuvad korraga vabadusvõitleja ja viimne kollaborant, kõik on justkui ühtviisi okupatsioon

ni ohvrid. See mentaliteet teeb võimalikuks sellised presidendid, nagu Eestil praegu.

Üks toonastest mässulistest koolinoortest Enn Tarto lisas repliigi korras, et 1950. aastate noored, kes astusid kommunistide vastu, osalesid külmast sõjas Nõukogude Liiduga ning olid ajaloolises plaanis lõpuks võitjate poolel.

Andres Tarand meenutas venestusevastase 40-kirja lugu aastast 1980 ning **Indrek Tarand** sellele järgnevaid aastaid, põigates aeg-ajalt Tarandite kõõgis 1980. aastate algul toimunu juurde. Vana Tarand kinnitas, et mässuline oli noorte trammikõigutus pärast ansambli Propeller kontserti, samuti järgnev massikogunemine Tallinnas Raekoja platsil 1. oktoobril – mässu tunnus on, et tegutsetakse järelduste peale mõtlemata, samas 40-kirja intelligentlik alalhoidlikkus ei olnud mäss. Tegu oli poolakate “Solidarsuse” ametiühingu edu tuules jõudu kogunud maksimaalse legaalsusele pretendeeriva hoiatuskirjaga venestamise vastu. A. Tarand andis vekslit, et kirja 25. aastapäeval hakatakse lahtisemalt pajatama ning tõi esimese näite, et võib-olla ei olnud Hando Runneli keeldumine kirjaga ühinemisest tingitud ainult selle mannetusest, vaid Runnel ei mahtunud kirja põhiautori, teise luuletaja Kaplinskiga ühele pingile. Nagu saanud tavaks, lähimineviku üht olulisemat vastupanusündmust, 1980. aasta noorterahutusi ennast seegikord ei kajastatud. Noorem Tarand põhjendas mässumeelt puberteediaja suure testosterooni tasemega organismis ning pidas juhuseks, et temal õnnestus sündida aega, mil ei tulnud lüüa jalaga pikali lihtsalt prügikaste, vaid sai seda teha kiiduväärsest kommunistide prügikastiga.

Heiki Valk andis ülevaate organisatsioonist “Noor-Tartu”, mis püüdis aastail 1979–1984 korraldada Tartu ajalooüliõpilaste legaalselt vastupanu. Eeskujuks oli Tallinna liikumine Kodulinn, kuid poole aasta pärast oldi sunnitud muutma nime, sest Tartu komsomolijuhid kuulutasid järsku välja liikumise Tartu Kodulinn. Alustati räämalastud kalmistute korrastamisest tööalgutega deviisi all “raiudes võsa kalmistutelt, raiume võsa endast”, teine põhisuund oli kultuur: kohutapotsessid Jannseni, Jakobsoni ja Grenzsteini üle, kus analüüsi all kollaboratsioonism, eesti huvide reetmine, venestus; laulupeod, millest teine keelati; ajaleht Urbs Paterna (ilmus 5 numbrit); kirjandusõhtud, kus võimud said Matti Miliuse esitatud luulereast “tunneksin end kui vabariigi president” ettekäande süvendatud huviks. Organisatsioonil ei olnud ametlikke liikmeid ega põhikirja, lootuses, et mida ei ole olemas, seda ei saa ära keelata ega ka liiga kontrollida.

Dissidentidega avalikke sidemeid välditi ning aastal 1983 deklareeriti avalikult, et “Noor-Tartul” on ainult kultuurilised sihid, teades, et muidu ei lasta midagi korda saata. Ometi oli rahvusliku aktseptsiooni ning ümbritseva suhtes vaimses vastuseisus tegevus sedavõrd lahknev allasurutud ühiskonnast, et sellest sai paratamatult mäss. Räägiti minevikust, ent alltekstiks oli tänane päev. Probleemid algasid juba kevadel 1982, jätkusid Kuperjanovi hual käinud üliõpilaste Tarandi, Reidla ja Sarapuu väljaheitmisega jaanuaris 1983, ühe eestvedaja Lauri Vahtrre eksmatrikuleerimisega sama aasta aprillis, arreteerimiste, läbiotsimiste ja ülekuulamistega. Ööl vastu 9. novembrit 1984 teatasid algatajad, et liikumise tegevus tuleb lugeda lõppenuks.

Konverentsile lisas avarust **Mari-Ann Kelami** ettekanne noorte väliseestlaste panusest vabadusliikumisse, mis algas sõnadega, et kui klaveril on läikiv pind ja üks kriimustus, langeb pilk just sellele kriimustusele. Kes julgesid olla Nõukogude pooleeritud okupatsiooni tingimustes kriimustus, seidi ühtlasi ka nende eest, kes seda ei julgenud.

Emigrantide vanema põlvkonna karmid teated Balti rahvastele tehtud ülekohtust jäid Lääne inimestele kaugeks, sest kannatuste määr ületas nende kujutlusvõime: vahistamised, küüditamine loomavaguneis külmale maale maakera teises otsas, tapmised. Noored võtsid kasutusele ameerikalikud meetodid, näiteks lugesid tundide kaup linnaväljakul ette ohvrite nimesid, kes hukkunud okupatsiooni tõttu. Esmatähitsad olid: alati kohal olla, kindel sõnum ja meeldejäätvus, et leida meedia ja selle kaudu poliitilike tähelepanu. Noorte edu võti oli see, et nad olid samasugused tavalised inglise keelt rääkivad ameeriklased kui teised, koguni haritud ja edukad, ning tänu sellele tekkis küsimus: mida nad tahavad? Tegevuse efektiivsuse mõõdupuuks sai, kui palju Baltikumi puudutavaid avaldusi võttis vastu USA Kongress – sest kohustust seda teha tal ei olnud. Eriti viljakas oli okupeeritud Baltikumi kohta informatsiooni jagamine osariikide senaatoritele, kellel oli õigus hääletada USA välispoliitika küsimustes. M.-A. Kelam tõstis eraldi esile president Ronald Reagani vastuvõttu Valges Majas. Seni oldi plakatitega piketeeritud Valge Maja aia taga, skandeeritud lööklauseid “net net sovet” ja “da da svo-bodaaa”, ent nüüd kutsuti nad sama laua taha presidendiga, kes kirjutas pidulikult alla deklaratsioonile 14. juuni kuulutamisest üleameerikaliseks Balti vabaduse päevaks.

Piia Tammpuu kõneles EMOR-i küsitluse põhjal tänapäeva Eesti noorte väärtushinnangutest. Uurimuse järgi ei ole noortele olulised nor-

mid, autoriteedid, juured ega ajalugu, vaid elamused ja raha. Ettekandja väitel andis 1960.–1970. aastate Eesti noorte anketeerimine tulemuse, et haridust ja tööd sidusid noored sooviga olla ühiskonnale kasulik, ent 1980. aastatel tekkis murrang, töös ja hariduses nähti võimalust parandada materiaalselt positsiooni.

Viimane esineja **Mart Laar** korrigeeris kõigepealt kahel erineval moel eelkõnelenu väidet. Esmalt seadis ta kahtluse alla Eesti praeguse sotsioloogia taseme, kui võetakse tõe pähe 1960.–1970. aastate ankeete. Teiseks, ka 1930. aastate lõpu vaikiva ajastu uuringud järeldasid, et noorsugu on alla käinud, lodev ja ebapatriootlik. Elu näitas aga vastupidist. 1940. a. andsid vanad sangarid alla, ent kirjutud noored jätkasid lootusetut vastupanu veel aastaid.

M. Laar pidas noorte osa väga suureks Eesti eest seismisel. Eesti rahvus kujunes 1860.–1970. aastatel noorte ringidest, Hurt, Jakobson, Koidula jt. olid kõik alla 30 aasta vanad. 30-aastase Jaan Tõnissoni aadete ümber koondunud Tartu renessanss oli järgmine puhang. Eesti riigi taastamise võtmeisikud olid samuti noored, nagu Laidoner, ning osa neist jäidki igavesti nooreks, nagu Vilms ja Kuperjanov. Okupatsioonile astusid vastu noored Niklus, Tarto, Isotamm ja teised. 1988. aastal kogunesid ilma käsuta lauluväljakule ja mujale taas noored. Noor oli taasiseseisva Eesti esimene valitsus. Noor põlvkond on saanud toetuda eelmiste põlvkondade vastuhakkudele, mäsudele ühiskonnas. Ärkamisaeg tugines muinasromantikale, Tartu renessanss toetus juba nii muinas- kui ka ärkamisajale ja nii edasi. Ajast aega oli uuel põlvkonnal oma tee otsinguiks positiivseid mõjutusi aina enam, mis muutis kergemaks oma tegevuse põhjendamise.

Ainult ühel korral, 1930. aastail jäi vanade olijate kaasabil ära uue tegusa põlvkonna esilekerkimine ning kohe tekkisid saatustlikud probleemid. M. Laar avaldas lootust, et temasugused suudavad hoiatusest õppida ega monopoliseeriliiga kauaks riigivõimu. Teadmata, mis on võimalik, teevad noored teoks võimatu. 1860. aastate eestlase normaalne tee oli hakata sakslaseks. Üheksa kümnendikku gümnaasiumihariduseni küündinud eestlastest saksastus ja me ei ole neist kuulnud, rahvuslasteks sai 10% haritlastest, mäsav vähemus. Nii on läinud kogu aeg. Ka 1988. aastal ütlesid elukogenud vanad põlvkonnad noortele, et Venemaa on suur ja tugev, ärge püüdke pilli lõhki ajada, ent rumalad noored ei teinud jututudest välja ja tegid uueks Eesti loo.

Mait Raun